

УДК 94 (477) : 374.71 «19»

Я. І. Самсонова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ИНТЕЛЕКТУАЛЬНИ ЗВ'ЯЗКИ ДІЯЧІВ ОСВІТНЬО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ НАДДНІПРЯНЩИНИ І СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ 60–90-х рр. ХІХ ст.

Висвітлено інтелектуальні зв'язки діячів освітньо-просвітницьких товариств Наддніпрянщини і Східної Галичини 60–90-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: інтелектуальні зв'язки, товариства грамотності, «Провсвіта», Літературне товариство імені Шевченка.

Я. И. Самсонова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ИНТЕЛЕКТУАЛЬНЫЕ СВЯЗИ ДЕЯТЕЛЕЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ОБЩЕСТВ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ И ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ 60–90-х гг. ХІХ в.

Раскрыто интеллектуальные связи деятелей образовательно-просветительских обществ Надднепрянщины и Восточной Галиции 60–90-х гг. ХІХ в.

Ключевые слова: интеллектуальные связи, общества грамотности, «Провсвита», Литературное общество имени Шевченко.

Y. I. Samsonova

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

INTELLECTUAL COMMUNICATION OF FIGURES OF EDUCATIONAL SOCIETIES OF NADDNEPRYANSHCHINA AND EASTERN GALICIA OF 60–90 YEARS OF XIX CENTURY

The article shows the intellectual communications of figures of educational societies of Naddnepryanshchina and Eastern Galicia of 60-90 years of XIX century. their forms and methods. Intellectual communications can be defined as scientific and spiritual contacts of people, who are carriers of new ideas and trends in society. The structure of the intellectual community form different forms of communication, correspondence, personal communication, publishing, public reading, participation in educational and scientific societies. Intellectual communication of scholars and public figures of Eastern and Western Ukraine contributed to understanding people of their unity and beginning of national, cultural and territorial integration.

Keywords: intellectual communications, educational societies, «Prosvita», Literary society named after Shevchenko.

Інтелектуальні зв'язки можна визначити як розумові та духовні контакти кола людей, виразників нових ідей та віянь у суспільстві. Усвідомлення об'єктивної потреби у всебічному вивченні, узагальненні та використанні досвіду взаємозв'язків інтелектуалів освітньо-просвітницьких осередків актуалізує порушену проблему, що має науково-практичне значення, виступає важливим фактором розвитку освіти в Україні та є одним із гарантів соборності українських земель.

Мета статті – висвітлити інтелектуальні зв'язки діячів освітньо-просвітницьких товариств Наддніпрянщини і Східної Галичини 60–90-х рр. XIX ст. Предметом розвідки є форми і методи інтелектуальної комунікації. Дослідницьке завдання полягає у компаративному аналізі діяльності освітньо-просвітницьких товариств Наддніпрянщини і Східної Галичини 60–90-х рр. XIX ст. через призму інтелектуальних зв'язків.

Дана проблема має свою історію вивчення. Дослідження культурних зв'язків Галичини та Наддніпрянської України започаткували безпосередні учасники подій: К. Студинський, чий статті присвячені літературно-громадському єднанню Західної і Наддніпрянської України [24]; М. Кордуба, робота якого висвітлює контакти Володимира Антоновича із галицькими українцями та його внесок у національно-культурне відродження [17]. У дорадянський період відображенням діяльності освітньо-просвітницьких товариств займалися самі їхні члени. Найважливіша серед досліджень Київського товариства грамотності – праця О. Ф. Александровського, опублікована до 15-річного ювілею організації [1]. Робота О. А. Дідріхсона написана як історичний звіт діяльності Харківського товариства до його 40-річчя [13]. Автор намагався подати історію товариства через діяльність його окремих закладів та установ. Будучи членом товариства грамотності, Дідріхсон описав деякі події, посиляючись на власний досвід і спостереження, що є особливо цінним.

Радянський період історіографії досліджуваної теми характеризується домінуванням комуністичної ідеології, яка визначала напрями наукових досліджень. У другій половині XX ст. про розвиток національної культури писали у діаспорі, зокрема у 1959 р. з нагоди 90-х роковин заснування вийшла монографія В. Дорошенка «Просвіта», її заснування і праця» [11]. Автор детально проаналізував передумови зародження «Просвіти», її заснування та форми діяльності.

Серед сучасних дослідників до вивчення проблеми долучилися Л. Березівська, Т. Коломієць, В. Пашук. Розвідка Л. Березівської висвітлює освітньо-виховну діяльність київських просвітницьких товариств другої половини XIX – початку XX ст., торкаючись проблем їх позашкільної роботи тільки побіжно [7]. У середині 1990-х рр. з'явилась робота Т. Коломієць, в якій розкриваються основні напрями

діяльності інтелігенції в Харківському товаристві грамотності [15]. Особливе місце у висвітленні історії «Просвіти» належить працям В. Пашука. Ним, зокрема, проведено значну археографічну роботу й опубліковано статuti «Просвіти» у Львові [21].

Реконструкція розгалуженої мережі інтелектуальних зв'язків можлива на підставі такого комплексу джерел, як листування, мемуари, щоденники. Листи як найбільш поширений засіб комунікації висвітлюють історичну дійсність, певне суспільне середовище, у якому жив і працював автор, інтереси, емоції, особисті переконання і погляди окремої персоналії. Джерельну базу дослідження складає листування В. Антоновича з О. Барвінським [3], М. Драгомановим [4], М. Грушевським [20], І. Франком [25] та інших видатних діячів національно-культурного відродження України.

Отже, окремі аспекти діяльності освітньо-просвітницьких товариств знайшли своє відображення в історичній літературі, однак спеціального дослідження, присвяченого вивченню проблеми в контексті інтелектуальної історії, поки що немає.

Розвиток суспільно-політичного і культурного життя на українських землях другої половини XIX ст. свідчив про зростання національної самосвідомості. На українському Сході та Заході поступово зароджується ідея єдності українців, які належали до різних імперій. Саме в цей час почало формуватися нове поняття спільноти, яке спиралось на спільність мови та культури. Одним із способів відкриття і пізнання реального світу стає модернізм. Видатну роль в обґрунтуванні та поширенні новітніх ідей відіграють інтелектуали. Український національно-культурний рух проникає від інтелігенції у середовище народних мас. Перед українським громадянством постає питання про утворення громадських освітньо-просвітницьких осередків.

На західноукраїнських теренах загальна суспільно-політична обстановка після проведення конституційних реформ другої половини 1860-х рр. австрійського імператора Франца-Йосифа I вирізнялася більш сприятливими умовами. Справі культурно-національного відродження сприяло заснування 1861 р. у Львові заходами Ю. Лаврівського громадського товариства «Руська бесіда». Його метою було плекання товариського життя та «скріплення й піднесення національного духа» [23, с. 73]. У колах товариства формувалися різні ідеї щодо національного життя, відбувалися зустрічі земляків з усіх частин України. «Руська Бесіда» влаштовувала літературно-музичні вечори, читання тощо.

Утворенню освітньо-просвітницьких товариств сприяв закон «Про товариське право», прийнятий у 1867 р., що надав можливість створювати громадські інституції, базовані на національних принципах. Переломним виявилось створення за ініціативи С. Качали у

1868 р. товариства «Просвіта», яке мало за статутом: «спомогати народну просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним». У відозві про заснування «Просвіти» зазначалося, що вона своєю діяльністю повинна «заложити будучність нашої народності» [18, с. 142].

«Просвіта» створювалася як науково-просвітницька організація, яка за характером своєї діяльності нагадувала громади в Наддніпрянській Україні, але на відміну від них діяла легально і мала чітку структуру [16, с. 25]. На установчих зборах було обрано голову товариства – А. Вахнянина – і виділ, до складу якого ввійшли М. Косак, Ю. Лаврівський, О. Огоновський, О. Партицький, Ю. Романчук, К. Сушкевич і К. Устиянович. Виділ було поділено на дві секції – етнографічну і просвітню, яка мала займатися підготовкою корисних для народу видань. Власне в цьому напрямі товариство і розгорнуло свою діяльність. У тому ж році членом львівської «Просвіти» став О. Барвінський [22].

Основним напрямом діяльності «Просвіти» було книгодрукування. Періодично «Просвіта» влаштовувала музично-декламаторські вечори, щорічно – вечорниці на честь Т. Шевченка, а в 1873 р. Головний відділ зайнявся підготовкою до святкування 25-річного ювілею відміни панщини. Ці заходи, певною мірою, мали вплив на відродження української національної культури [18, с. 143].

Видавничу справу просвітяни розгорнули у двох основних напрямках: окрім популярних видань для народу, вони взялися до друку шкільних підручників. Першим виданням була укладена О. Партицьким «Читанка для сільських людей» під назвою «Зоря», опублікована у квітні 1869 р. Ціна її була невисока, покривала лише собівартість друку, книга мала успіх і її швидко розкупили. Наступні видання «Що нас погубить, а що помочи може?» С. Качали, «Катехизм для дітей» К. Селецького, «Народний календар» та інші сприяли популярності товариства і розгортанню його діяльності. Завдяки клопотанням віце-маршала Галицького сейму Ю. Лаврівського «Просвіті» надавалася державна дотація [22].

Не маючи змоги легально організувати «Просвіти» на території підросійської України, діячі освіти і культури пильно стежили за розвитком галицького товариства. З Наддніпрянщини надходили досить цінні матеріали до бібліотеки «Просвіти» від О. Білозерського, О. Кониського, М. Костомарова, П. Куліша та інших. Визначна поетеса і педагог Х. Алчевська передавала до галицької «Просвіти» свої твори. Її праця в ділянці народної освіти та виховання сприяла духовному зближенню Сходу й Заходу України, виробленню однієї літературної мови [18, с. 146].

У 1870-х рр., коли «Просвіта» обмежила свою діяльність поширенням освіти серед селянських мас, виникла потреба у заснуванні то-

вариства, спроможного дбати про розвиток рідної мови й літератури українського народу, що знаходився під російською та австрійською владою. Ініціатором налаштування плідної співпраці з галицькою інтелігенцією став письменник О. Кониський, за ініціативи якого у 1873 р. у Львові було засновано Літературне товариство ім. Т.Г. Шевченка. Воно об'єднувало таких провідних східно- та західноукраїнських учених, публіцистів, культурно-громадських діячів, як В. Антонович, Ф. Вовк, М. Грушевський, М. Димет, М. Драгоманов, С. Качала, М. Косак, О. Огоновський, Д. Пильчиков, І. Франко та інших [8, с. 37].

Четвертого червня 1874 р. відбулися перші збори, на яких головою було обрано К. Сушкевича. Згідно з рішенням засновників, завданнями Товариства були: допомагати розвитку українського письменства і літературознавства; вести видавничу діяльність і наукову працю; гуртувати галицьких і наддніпрянських робітників пера, науковців, публіцистів. Цьому мали слугувати власна друкарня, видавництво книжок, преміювання кращих творів і влаштування прилюдних доповідей тощо [2, с. 82].

На першому етапі своєї діяльності Товариство займалося передусім виданням літературних творів: «Кобзар» Т. Шевченка, оповідання Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, поезії С. Руданського, чотиритомну історію української літератури О. Огоновського, дві річні добірки журналу «Правда», літературну газету «Зоря», а згодом придбало бібліотеку і згуртувало в собі плеяду визначних науковців того часу. Потреба у розвитку науки в контексті загальноєвропейського суспільно-культурного і наукового поступу вимагала реорганізації Товариства в інституцію з чіткою науковою програмою. Із 1892 р. розпочало свою діяльність Наукове товариство імені Шевченка.

Отже, у другій половині XIX ст. «Просвіта» і Товариство імені Шевченка стояли біля керма культурного та громадського життя українців Галичини. Формування інтелектуальних зв'язків із наддніпрянцями утворювало ідею соборності українських земель, визнання того, що український народ єдиний і розділяє його лише територіально-географічна межа.

У той же час у межах Російської імперії ліберальний курс Олександра II подавав надію, що обставини для національно-культурної праці українського народу стануть сприятливішими, як це відбулося в Галичині. Але циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 18 липня 1863 р. з його сумнозвісною формулою щодо української мови («не было, нет и быть не может») серйозно ускладнив будь-яку літературну, наукову і освітню діяльність на Наддніпрянщині. А Емський акт (травень 1876) тільки посилив цензуру в східноукраїнських землях.

Просвітницький рух на Наддніпрянській Україні сформувався під ідейним впливом галицьких «Просвіт». У цей період великого значення для популяризації знань, вирішення широкого кола практичних питань, підвищення рівня освіченості й загальної культури населення мали освітньо-просвітницькі товариства – громадсько-просвітницькі організації, які почали виникати наприкінці 1860-х рр. з ініціативи інтелігенції.

Освітні товариства були легітимними організаціям, які діяли згідно зі статутами, дозволеними верховною владою. Утримувалися за рахунок членських внесків, добровільних публічних заходів (наприклад, гуляння, виставки, публічні лекції, спектаклі), а також, великою мірою, за підтримки окремих меценатів. Певні суми щорічно надавалися органами місцевого самоврядування [12, с. 647]. Найвідомішими на території України, що входила до складу Російської імперії, були Харківське товариство грамотності (1869) та Київське товариство грамотності (1882) із такими основними формами просвітницької роботи: відкриття недільних шкіл, бібліотек, книжкових складів і крамниць, проведення педагогічних курсів для учителів, народних читань і лекцій, видання літератури за доступною для населення ціною [19, с. 21]. Активну участь у діяльності освітніх товариств брали В. Антонович, Д. Багалій, В. Данилевський, О. Єфименко, П. Житецький, М. Лисенко, В. Науменко, О. Потебня, С. Русова, М. Сумцов,

Таким чином, для розвитку народної освіти і поширення грамотності в другій половині XIX ст. у Наддніпрянщині велике значення мала громадська ініціатива передової інтелігенції, що виявилася у створенні таких культурно-освітніх організацій, як Харківське і Київське товариства грамотності.

Концепт «інтелектуальне співтовариство» слугує інструментом вивчення культурно-освітніх, науково-корпоративних практик українських інтелектуалів [14, с. 369]. Чинниками формування контактів в інтелектуальному просторі можна назвати як суспільно-політичну та економічну ситуацію, так і конкретні обставини життя людини, зокрема сімейні контакти, скрутне матеріальне становище тощо. Структуру інтелектуального співтовариства утворюють різні форми комунікації: листування, особистісне спілкування, видавнича справа, журнальна діяльність, утворення бібліотек, публічні читання, антикварна робота, збирання колекцій старожитностей, участь в освітніх і наукових товариствах. У цілому, доцільно уявляти культурний світ українства доби модерну як динамічну структуру гуртків, інтелектуальних альянсів, корпоративних груп, культурних осередків, ланцюгів родинних, товариських та службово-корпоративних зв'язків інтелектуалів [14, с. 455].

Взаємини між Галичанами і Наддніпрянцями з другої половини XIX ст. набули більш планового й постійного характеру. З цього часу

роль посередників між Наддніпрянщиною і Галичиною перебрали на себе М. Драгоманов та В. Антонович.

В архіві Наукового товариства імені Шевченка знаходиться лист Володимира Антоновича до Омеляна Огоновського, написаний 8 червня 1892 р., в якому київський професор відповідав львівському на поставлені йому 41 питання, подаючи історичні та географічні пояснення різних місць із Шевченкового «Кобзаря» [17, с. 180].

Товариство «Просвіта» видало в 1879 р. окремою книгою «Історію Руси» княжої доби І. Нечуя-Левицького, передруковану з київських видань. Оскільки наступні частини не з'являлися, О. Барвінський вирішив продовжити цю серію власним дослідженням [5, с. 54]. Великого значення галичанин надавав думці В. Антоновича, чиїх основних методичних порад притримувався. Схвальна оцінка видатного історика спонукала науковця розпочати видання «Руської історичної бібліотеки», яка б відобразила українську історію з найдавніших часів. О. Барвінський розумів дуже добре, що успіх наміченого ним діла залежатиме від плану видавництва, від вибору з-поміж багатьох літератур обох народів найвідповідніших творів. «Оце зродило в мені намір, вибратися на Україну до Києва, – пише у своїх споминах, – і там передовсім з професором В. Антоновичем обговорити план видавництва, а відтак приєднати українських письменників для перекладу історичних монографій, котрі б мали увійти до «Руської історичної бібліотеки» [6, с. 366].

О. Барвінський виїхав до Києва 21 серпня 1885 р. В. Антонович зустрів його щиро і, одобривши намір видавати історичну бібліотеку, порадив у першу чергу дати короткий загальний огляд минулого [17, с. 178]. Програму видання, окрім Володимира Боніфатійовича, схвалили також Олександр Кониський, Василь Вовк-Карачевський та Павло Житецький, які погодилися перекладати історичні монографії для «Руської історичної бібліотеки».

У 1886 р. В. Антонович, подорожуючи до Відня, зупинявся у Тернополі в О. Барвінського. Як зазначав останній, у розмовах з істориком вони обговорювали видання серії «Руської історичної бібліотеки» та значення історичного минулого для українського народу. Свідченням дружніх стосунків між українськими діячами є також той факт, що донька В. Антоновича, Ірина, проїздом до Відня, зупинялася у родини О. Барвінського [10, с. 120]. О. Барвінський надсилав В. Антоновичу примірники усіх книжок, що друкувалися у видавництві Наукового товариства імені Шевченка, та періодичні видання, особисто радився з приводу окремих питань, зокрема відкриття кафедри історії України у Львівському університеті [10, с. 120].

Перший том «Руської історичної бібліотеки» вийшов вже в 1886 р. у Тернополі, а відтоді до 1893 р. було реалізовано цілу наміче-

ну для XV томів програму без змін [17, с. 178]. На допомогу у справі з видавництвом прийшли С. Качала і В. Федорович, а В. Антонович передав 100 крб під час другого візиту О. Барвінського до Києва в 1888 р. [6, с. 371].

Схвальні відгуки отримала «Руська історична бібліотека» і від Михайла Драгоманова, який також надавав практичні рекомендації щодо її видання. Олександр Барвінський листувався протягом тривалого періоду з Драгомановим, також надсилав йому примірники усіх книжок, що друкувалися у Науковому товаристві імені Шевченка. Не лишались осторонь «Руської історичної бібліотеки» і галицькі діячі. Так, наприклад, Володимир Охрімович та Олександр Колеса допомагали поширювати примірники серії по Західній Україні [10, с. 121].

У 1888 р. Олександр Барвінський переїхав до Львова, де вступив до Товариства імені Шевченка. Поряд з Олександром Кониським і Володимиром Антоновичем він став одним із ініціаторів реорганізації Літературного товариства імені Шевченка в Наукове, а в 1892–1897 рр. – очолював Товариство.

На початку 1890-х рр. у будинку Антоновичів Олександр Барвінський познайомився з молодим істориком Михайлом Грушевським. Переїхавши до Львова, М. Грушевський одразу проявив значний інтерес до діяльності «Просвіти», заступником голови якого був О. Барвінський. Так, в одному зі своїх листів він зазначав: «Знову ми з паном Грушевським були на зібранні «Просвіти». Він лише одне постійно повторював: «На велику Україну треба в найпершу чергу поширити “Просвіту”. Там вона потрібна, як вода у спекотну днину. Там вона вгамувала би дух нашого народу. Але хай туди йде лише те добре і цінне зерно, а не полова пустослів'я, якою часто грішать галицькі просвітяни» [9, с. 131].

Отже, період другої половини XIX ст. в історії України характеризувався піднесенням боротьби українського народу проти соціального і національного гніту. Це час утвердження ідеї відродження українського народу, його національної самосвідомості, мови, культури, освіти, створення єдиного інтелектуального простору. Така концепція нації стала однією з головних у діяльності нового соціального прошарку – інтелігенції, представники якої, гуртуючись у просвітницькі організації, піднімали освітній рівень українського народу, тим самим сприяючи розвитку українського суспільства. На ґрунті єдиних історичних умов, однакових завдань у Галичині та Наддніпрянщині виникають типологічно однорідні освітньо-просвітницькі товариства. Особливістю їх взаємодії у цей період є не корпоративний, а індивідуальний характер. Особисті взаємини галичан і наддніпрянців були стимулюючим чинником у процесі усвідомлення належності до поділеного державними кордонами українського народу.

Зв'язки не були одновекторними: дискусії йшли як у сфері політики, так і літератури, творчого розвитку та особистих справ, що свідчить про багатоплановість інтелектуалів того часу як людей з енциклопедичними знаннями, що доповнювалися активною громадською позицією. Тісні й багатопланові зв'язки проявлялися у вигляді листування, особистого спілкування, взаємного редагування та написання відгуків на матеріали, подані до публікації.

Основними формами просвітницької роботи стали: відкриття бібліотек, книжкових складів і крамниць, проведення народних читань і лекцій, видання популярних книжок для народу. Загалом діяльність освітньо-просвітницьких організацій Наддніпрянщини проходила у річищі культурницької традиції українофілів другої половини ХІХ ст., які вважали своїм завданням просвітити народ, сприяти поширенню грамотності. Поступово культурницький характер діяльності освітніх товариств набув певних ідеологічних ознак – вони почали зазнавати українофільського впливу, а їхні акції використовувалися різними політичними організаціями для поширення національно-патріотичних ідей. На західноукраїнських землях, на відміну від решти території України, освітні товариства від самого початку свого існування знаходилися під впливом політичних партій. Особливістю Східної Галичини було також те, що тут національне відродження почалося раніше. Нарешті, після століть обмежених контактів східні і західні українці почали виявляти посилений взаємний інтерес, тобто національне відродження дало імпульс державному відродженню і початку національно-культурної та територіальної інтеграції.

Бібліографічні посилання

1. **Александровский А. Ф.** До 15-ти летия Киевского общества грамотности (1882–1897) / А. Ф. Александровский // Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1897 г. – К., 1898. – С. 37–42.
2. **Андрусак Т.** Товариство імені Шевченка та його роль у розвитку української правової думки (до 140-річчя заснування) / Т. Андрусак // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2013. – Вип. 57. – С. 81–87.
3. **Антонович В. Б.** Листи Володимира Антоновича до Олександра Барвінського за 1891–1901 роки / В. Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд.: Віктор Короткий, Василь Ульяновський. – Т. 1. – К., 1997. – С. 237–238.
4. **Антонович В. Б.** Листування Володимира Антоновича з Михайлом Драгомановим / В. Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд.: Віктор Короткий, Василь Ульяновський. – Т. 2. – К., 1997. – С. 103–129.
5. **Аркуша О.** Олександр Барвінський / О. Аркуша // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. – Л., 2009. – С. 48–66.
6. **Барвінський О.** Спомини з мого життя. – Ч. 1–2. / упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К., 2004.

7. **Березовская Л. Д.** Образовательно-воспитательная деятельность Киевских просветительских обществ (вторая половина XIX – нач. XX в.) / Л. Д. Березовская. – К., 1999.
8. **Винар Л.** Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський / Л. Винар // Український історик. – 1968. – Вип. 1–4 (17–20). – С. 37–59.
9. **Герман О.** Михайло Грушевський і «Просвіта» / О. Герман // Михайло Грушевський. Погляд із сьогодення. – Наукові записки ТДП. Серія: Історія. – Вип. 5. – Тернопіль, 1997. – С. 126–133.
10. **Гриб О.** Олександр Барвінський та Володимир Антонович: до історії взаємин / О. Гриб // Наукові записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 2. – С. 119–123.
11. **Дорошенко В.** «Просвіта», її заснування і праця. Короткий історичний нарис / В. Дорошенко. – Філадельфія, 1959.
12. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2010. – Т. 7: Мл – О.
13. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869–1909) / сост. А. А. Дидрихсон. – М., 1911.
14. **Колесник І.** Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К., 2013.
15. **Коломієць Т. В.** Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) / Т. В. Коломієць. – Х., 1998.
16. **Коновець О. Ф.** Просвітницький рух в Україні XIX – першої третини XX ст. / О. Ф. Коновець – К., 1992.
17. **Кордуба М.** Зв'язки В. Антоновича з Галичиною / М. Кордуба // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд.: В. Кортюкий, В. Ульяновський. – Т. 2. – К., 1997. – С. 165–200.
18. **Коробка М.** Становлення і розвиток українських товариств «Просвіта» як осередків національно-культурного відродження (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / М. Коробка // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 42. – С. 142–148.
19. Діяльність Київського товариства грамотності у сфері поширення початкової освіти та елементарних знань серед населення Правобережної України (1897–1908) / А. Коцур, О. Гордійчук // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2009. – Вип. 98. – С. 21–24.
20. Листування Михайла Грушевського / упоряд.: Галина Бурлака, Любомир Винар. – Т. 1. – К.; Н.-Й.; Париж; Л.; Торонто, 1997.
21. **Пашук В.** Статuti «Просвіти» / В. Пашук // «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): зб. матер. та док. – К., 1998.
22. **Пашук Я.** Товариство «Просвіта» у Львові [Електронний ресурс] / Я. Пашук. – Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/pashuk.html>
23. **Старик В.** Між націоналізмом і толерантністю / В. Старик. – Чернівці, 2009.
24. **Студинський К.** До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 / К. Студинський // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 6–40.
25. **Франко І.** Листи до Ів. Франка і інших. 1887–1895 / І. Франко. – Л., 1908.

Надійшла до редколегії 21.10.2015